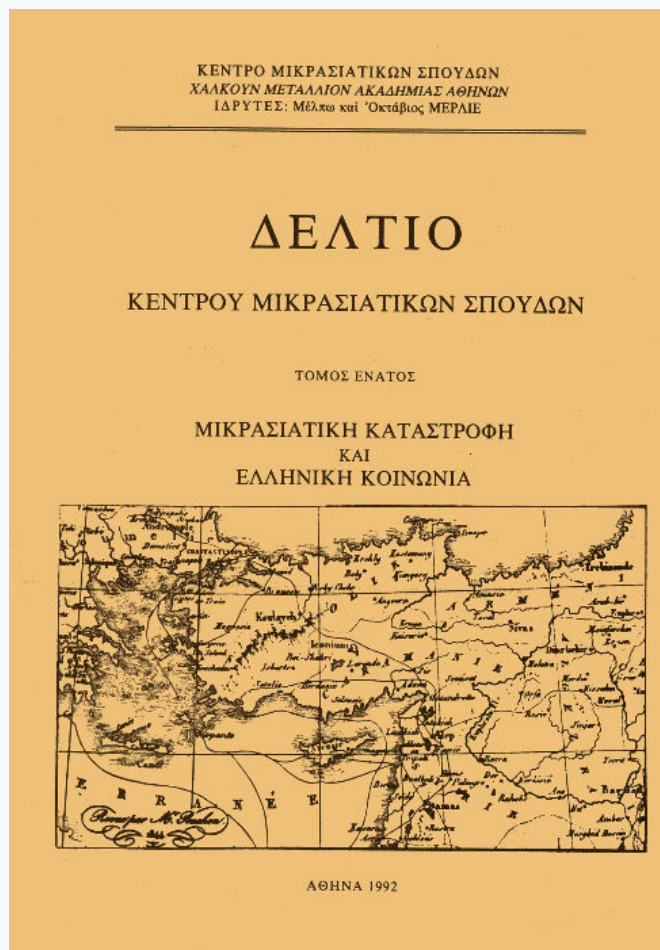

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 9 (1992)

Οι μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα: Βιβλιογραφικό δοκίμιο

Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος

doi: [10.12681/deltiokms.140](https://doi.org/10.12681/deltiokms.140)

Copyright © 2015, Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γιαννακόπουλος Γ. Α. (1992). Οι μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα: Βιβλιογραφικό δοκίμιο. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 283–291. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.140>

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΟΙ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Βιβλιογραφικό δοκίμιο

Ἡ μικρασιατικὴ τραγωδία ἀναμφίβολα «κυριαρχεῖ στὴ συνείδηση τοῦ νεοελληνισμοῦ σὰν τὸ θεμελιώδες γεγονὸς ποὺ μετέβαλε τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴ ροὴ τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους στὴ σύγχρονη ἐποχὴ»¹. Ἡ στρατιωτικὴ ἡττα καὶ ὁ ξεριζωμὸς τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὶς προαιώνιες ἐστίες του, ἀποδόθηκε στὴ γλῶσσα μας μὲ τὸν ἰδιαίτερα φορτισμένο ὄρο Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ. Ὡστόσο τὸ 1922 δὲν εἶναι μόνον τὸ ὀδυνηρὸ τέλος τῆς μακραίωνης ἐλληνικῆς παρουσίας στὴ μικρασιατικὴ γῆ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐθνικῆς ἀνεκτίμητης δημιουργικῆς παρουσίας τῶν Μικρασιατῶν στὴν Ἑλλάδα. «Γιατὶ ὅ,τι χάθηκε στὴν Μικρασία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη κερδίσθηκε στὴν ἄλλη ἄκρῃ τοῦ Αἰγαίου: Μικρασιάτες, Πόντιοι, Κωνσταντινουπολίτες καὶ Θράκες δὲν περιορίστηκαν ἀπλῶς σὲ μιὰ οἰκονομικὴ ἢ πολιτιστικὴ εἰσφορὰ στὸ ἐθνικὸ σύνολο, ἀλλὰ στάθηκαν αὐτόχρημα συνδημιουργοὶ στὴ διαμόρφωση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.»²

Ἀπὸ τὸ 1922 καὶ ἔπειτα ἐκδίδεται μεγάλος ἀριθμὸς ἔργων³, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα πολλὰ θρηνοῦν τὶς χαμένες πατρίδες καὶ διεκτραγωδοῦν τὸ προσφυγικὸ δράμα. Παρὰ τὴν μικρὴ ἀξία τους γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι χρήσιμα στὸν μελετητὴ, «γιατὶ ἀντικατοπτρίζουν τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς τόσο μέσα ἀπὸ τὰ συναισθήματα τῶν προσφύγων ὅσο καὶ ἐκείνων ποὺ τοὺς δέχτηκαν στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα»⁴. Πάντως τὸ προσφυγικὸ ὡς περίπλοκο οἰκονομικὸ, νομικὸ, κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ θέμα ἀφήνεται στοὺς

1. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς μικρασιατικῆς τραγωδίας. Τεκμήρια τῆς καταστροφῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Βιθυνίας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. 15 (1972), σ. 372.

2. Γεώργιος Κ. Τενεκίδης, «Πρόλογος» στὴν ἐκδόση τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, *Ἡ Ἐξοδός*, τ. Α', Ἀθήνα 1980, σ. ιη'.

3. Μιὰ εἰκόνα τοῦ πλήθους τῶν σχετικῶν δημοσιευμάτων δίνει τὸ ἔργο τοῦ Παύλου Χατζημωῦσῃ, *Βιβλιογραφία 1919-1978. Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία - Ἡττα - Προσφυγιά*, Ἀθήνα 1981.

4. Βικτωρία Σολομωνίδου, «Ἡ Ἑλλάδα στὴ Μικρὰ Ἀσία 1919-1922: Συμβολὴ στὴν ἱστοριογραφικὴ θεώρηση», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, τ. 4 (1983), σ. 356.

περισσότερο ειδικούς. Τò πλῆθος τῶν προσφύγων ἐκφράζεται κυρίως μὲ ἔργα λογοτεχνικῆς μορφῆς. Βέβαια ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγή πού ἔχει ὡς ὑπόβαθρο τὴν προσφυγία εἶναι ποιοτικά ἑτεροβάρης, ἀφοῦ σὲ αὐτὴ συμμετέχουν συγγραφεῖς διαφορετικῶν δυνατοτήτων⁵.

Γιὰ τὶς συνθήκες ἀποχωρισμοῦ ἀπὸ τὴν πατρώα γῆ καὶ τῆς ἐγκατάστασης σὲ ἓνα ἄξενο περιβάλλον, ἀνεκτίμητη ἱστορικὴ πηγὴ ἀποτελοῦν οἱ αὐθεντικὲς καὶ ἀκατέργαστες μαρτυρίες τῶν ἀνθρώπων πού ἔζησαν τὰ γεγονότα, ἀφοῦ «κανεῖς μεταγενέστερος δὲν μπορεῖ νὰ ἀναλάβει μὲ ἴση ἀρμοδιότητα τὸ ἔργο τοῦ μάρτυρα»⁶. Στὸ θέμα αὐτὸ ἡ ἔκδοσις τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν *Ἐξοδος*, ἀποτελεῖ τὴ σημαντικώτερη συνεισφορά⁷. Ἡ Συνθήκη περὶ Ἀνταλλαγῆς τῶν Πληθυσμῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας ὀριστικοποίησε ὡς γεγονὸς μὴ ἀναστρέψιμο τὸν κάτω ἀπὸ φοβερὲς συνθήκες ξεριζωμὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν δυτικῶν παραλίων καὶ ἐπιπλέον ἐπέκτεινε τὸ μέτρο τῆς ἀναγκαστικῆς μετανάστευσης στοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς κεντρικῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοῦ Πόντου⁸. Ἡ συνθήκη ἐπικρίθηκε (ὡς προσβάλλουσα τοὺς κανόνες τοῦ διεθνoῦς δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς) ἀλλὰ καὶ ὑποστηρίχθηκε (ὡς ἡ μόνη ρεαλιστικὰ συμφέρουσα γιὰ τὴν Ἑλλάδα λύση) μὲ ἀρκετὰ δημοσιεύματα. Κορυφαῖοι διεθνολόγοι ἀνέλυσαν τὶς νομικὲς συνέπειες τῆς συμβάσεως⁹ καὶ ἱστορικοί, κοινωνιολόγοι καὶ δημοσιολόγοι διε-

5. Μιὰ εἰκόνα τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς δίνει ἡ ἀνθολογία τοῦ Ἀποστόλου καὶ τῆς Καίτης Μαγγανάρη μὲ τίτλο: *Θρήνοι καὶ παῖνέματα γιὰ τὶς χαμένες πατρίδες*, Ἀθήνα 1988. Γιὰ τὴν βιβλιογραφία τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων μὲ θέμα τὴν καταστροφὴ καὶ τὴν προσφυγία βλ. Π. Χατζημωυσῆς, «Βιβλιογραφικὰ Μικρᾶς Ἀσίας», *Διαβάζω*, τχ. 74, Ἀφιέρωμα στὸ Μικρασιατικὸ Ἑλληνισμὸ (27-7-1982). Γιὰ τὴ συμβολὴ τῶν Μικρασιατῶν λογοτεχνῶν βλ. Ν. Ε. Μηλιώρης, «Ἡ πνευματικὴ εἰσφορὰ τῶν Μικρασιατῶν στὴ λογοτεχνία καὶ τὴ τέχνη», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τ. 11 (1964), σσ. 19-142. Γιὰ τὸν τρόπο πού τὰ γεγονότα ἐπηρέασαν καὶ ἀποτυπώθηκαν στὴ λογοτεχνία, βλ. Ν. Ε. Μηλιώρης, «Ἡ Μικρασιατικὴ τραγωδία στὴ λογοτεχνία καὶ στὴν τέχνη», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τ. 13 (1967), σσ. 338-400 καὶ Δ. Λιάτσος, *Ἡ μικρασιατικὴ καταστροφὴ στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία*, Νίκαια 1962.

6. Γεώργιος Κ. Τενεκίδης, *δ.π.*, σ. λδ'.

7. Ἐχουν ἐκδοθεῖ μέχρι τώρα δύο τόμοι: *Ἡ Ἐξοδος*, τ. Α: *Μαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Μικρασίας*, (πρόλογος Γ. Τενεκίδης, εἰσαγωγή - ἐπιλογὴ κειμένων - ἐπιμέλεια Φ. Δ. Ἀποστολόπουλος), Ἀθήνα 1980 καὶ *Ἡ Ἐξοδος*, τ. Β: *Μαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῆς κεντρικῆς καὶ νότιας Μικρασίας*, (εἰσαγωγή - ἐποπτεία Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, ἐπιμέλεια Γιάννης Μουρέλος), Ἀθήνα 1982. Ἐκκρεμεῖ ἡ ἔκδοσις τοῦ τόμου πού θὰ ἀφορᾷ στὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου.

8. Γιὰ τὸ πλῆρες κείμενο τῆς συνθήκης βλέπε μεταξὺ ἄλλων: *Actes signés à Lausanne le 30 Janvier et le 24 Juillet 1923*, Παρίσι 1923· League of Nations, *Treaty series XXXII*, σσ. 76-86. Τὸ κείμενο στὰ ἀγγλικά δημοσιεύεται στὸ βιβλίο τοῦ Η. J. Psomiades, *The Eastern Question. The Last Phase*, Θεσσαλονίκη 1968, ὅπως καὶ σὲ αὐτὸ τοῦ D. Pentzopoulos (βλ. παρακάτω). Τὸ κείμενο στὰ ἑλληνικά ὑπάρχει στὰ βιβλία τῶν Α. Πρωτονοτάριου καὶ Α. Τσουλούφη (βλ. παρακάτω). Γιὰ τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες κυοφορήθηκε ἡ συνθήκη βλ. Κων. Σβολόπουλος, *Ἡ ἀπόφασις γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη 1981.

9. Stelio Sefériadès, *L'échange des populations*, Παρίσι 1929 [Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Recueil des*

ρεύνησαν τὰ αἷτια καὶ τὶς ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν¹⁰. Οἱ μελέτες τῶν Στέφανου Λαδᾶ καὶ Δημήτρη Πεντζόπουλου, ποὺ ἐκδόθηκαν (στὰ ἀγγλικά) μετὰ διαφορὰ τριάντα χρόνων μεταξὺ τους, ἀποτελοῦν οὐσιώδη συνεισφορὰ στὴ διερεύνηση τοῦ θέματος¹¹. Ἐκτεταμένες ἀναφορὲς στὴ συνθήκη ὑπάρχουν σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενα ποὺ ἀσχολοῦνται μετὰ τὸ προσφυγικό. Γενικὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὸ ζήτημα τῆς ἐγκατάστασης τῶν προσφύγων καὶ τῶν συνεπειῶν τῆς ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ὡς μιὰ ἐνόητα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν εἰδικὴ πτυχὴ στὴν ὁποία ἐπικεντρώνεται ὁ καθένας. Ἔτσι ἡ κατανομή τῶν ἐκδόσεων σὲ θεματικὲς κατηγορίες εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη καὶ ὁπωσδήποτε ὄχι ἀπόλυτη.

Ἡ σύμβασις τῆς Ἀνταλλαγῆς ἀφοροῦσε καὶ στὶς περιουσίες τῶν προσφύγων καὶ προέβλεπε τὴ σύσταση Μικτῆς Ἐπιτροπῆς ποὺ θὰ ἀναλάμβανε τὸ πρακτικὰ σχεδὸν ἀδύνατο ἔργο τῆς ἐκτίμησης τῶν ἐκατέρωθεν ἐγκαταληφθεισῶν περιουσιῶν. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ αὐτὴν τὴ διαδικασία, τὰ δύο κράτη υἱοθέτησαν τὸ καθένα τὴ δική του μέθοδο ἀποζημιώσεως τῶν προσφύγων¹².

Ἡ ἔλευσή ἄνω τοῦ ἐνὸς ἑκατομμυρίου προσφύγων¹³ δημιούργησε, ὅπως

Cours, τ. 24 (1928)]: C. G. Ténékidès, *Le Statut des minorités et l' échange obligatoire des populations greco - turques*, Παρίσι 1924 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὴ *Revue Générale du Droit International Public*, τ. 31 (1924)]: G. Streit, *Der Lausanner Vertrag und der griechisch-türkische Bevölkerungsaustausch*, Βερολίνο 1929· D. Constantopoulos, *Zur Nationalitätenfrage Südosteuropas*, Würzburg-Anmühle 1940.

10. Ἀπὸ τὶς παλαιότερες μελέτες: A. Deimezis, *Situation sociale créée en Grèce à la suite de l' échange des populations*, Παρίσι 1927· A. A. Πάλλης, *Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν ἀπὸ ἀπονη νομικὴ καὶ ἱστορικὴ καὶ ἡ σημασία τῆς γιὰ τὴ διεθνή θέση τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1933· A. Devedgi, *L' échange obligatoire des minorités grecques et turques en vertu de la Convention de Lausanne du 30 Janvier 1923*, Παρίσι 1929· T. Kiosseoglou, *L' échange forcé des minorités d' après le Traité de Lausanne*, Nancy 1926. Ἀπὸ τὰ νεότερα δημοσιεύματα: X. Ζαμπαθᾶ, *Οἱ ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας Ἑλληνορθόδοξοι πρόσφυγες*, Ἀθήνα 1969 (διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν)· J. A. Petropoulos, «The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peace Making, 1922-1930», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 2 (1976), σσ. 135-160.

11. Stephen Ladas, *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, Νέα Ὑόρκι 1932 καὶ Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Παρίσι 1962.

12. Γιὰ τὸ θέμα βλ. B. Ἀρτεμιάδης, *Τὰ ἱστορικὰ ἐρεῖσματα τῶν ἀξιώσεων τῶν ἀνταλλαζέμενων*, Ἀθήνα 1930· A. Τσουλούφης, *Ἡ ἀνταλλαγὴ ἑλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν καὶ ἡ ἐκτίμηση τῆς ἀνταλλάξιμης περιουσίας*, Ἀθήνα 1989.

13. Ἡ ἐγκυρότερη πηγὴ γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προσφύγων εἶναι ἡ ἀπογραφή τοῦ 1928 ποὺ τοὺς ἀνεβάζει σὲ 1.104.217. Βλ. *Στατιστικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1930, σ. 41. Στὴν πηγὴ αὕτῃ βασίζονται οἱ νεότερες μελέτες. Βλ. γιὰ παράδειγμα: P. M. Kitromilides καὶ A. Alexandris, *Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration: The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman era*, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, τ. 5 (1984-1985), σσ. 32-34. (Γιὰ τὴ σημασία τῆς ἔρευνας αὐτῆς βλ. Γεώργιος Τενεκίδης, «Πληθυσμιακὲς παράμετροι τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

ήταν φυσικό, τεράστια προβλήματα στο άποδυναμωμένο από τις πολύχρονες πολεμικές περιπέτειες ελληνικό κράτος. Τις πρώτες προσπάθειες της πολιτείας (μέσω του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων) και των διεθνών οργανώσεων να αντιμετωπίσουν τα επείγοντα προσφυγικά προβλήματα, περιγράφει ο Α. Μπακάλμπασης στο σύντομο (36 σ.) βιβλίο του με τίτλο: *Τό Προσφυγικό ζήτημα*, 'Αθήνα 1923¹⁴. Οι οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε η 'Ελλάδα καθιστούν αδύνατη την επίλυση του προσφυγικού χωρίς εξωτερική βοήθεια. 'Ετσι το 1924 η κυβέρνηση ζητά από την Κοινωνία των 'Εθνών να εγκρίνει τη δανειοδότηση της χώρας¹⁵. 'Ανάμεσα στους δρους για τη χορήγηση του δανείου είναι και η ίδρυση ενός αυτόνομου οργανισμού που θά τo διαχειρίζεται. 'Ο οργανισμός αυτός, που ονομάστηκε 'Επιτροπή 'Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), θά άναδειχτεί στο κατεχόμενη οργανο της προσφυγικής άποκατάστασης. Τό σημαντικό έργο της Ε.Α.Π. —έκτός από την πληθώρα άλλων πληροφοριών, ιδίως στατιστικού χαρακτήρα— άποτυπώνεται στο βιβλίο *L' Établissement des Réfugiés en Grèce* που εκδίδεται τό 1926¹⁶. Στο βιβλίο δημοσιεύονται 67 φωτογραφίες και δύο πολύ ενδιαφέροντες χάρτες, στους όποιους άπεικονίζονται η προσφυγική έγκατάσταση ανά την 'Ελλάδα και η άλλαγή που επήλθε στην έθνολογική σύνθεση της Μακεδονίας ως άποτέλεσμα της άνταλλαγής τών πληθυσμών¹⁷. Την είκόνα συμπληρώνουν τό βιβλία δύο προέδρων της Ε.Α.Π.: του Henry Morgenthau και του Charles Eddy, αλλά και εκείνο του προέδρου της Near East Foundation, Harrold Allen¹⁸.

Νέα στοιχεία από έρευνες του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, *Πρακτικά της 'Ακαδημίας 'Αθηνών*, τ. 63 (1988), σσ. 57-77). Για τό δημογραφικά προβλήματα που συνδέονται με την είσοδο του προσφυγικού πληθυσμού στην 'Ελλάδα βλ. Γ. Βαλαώρας, *Τό δημογραφικόν πρόβλημα της 'Ελλάδος και η επίδρασις τών προσφύγων*, 'Αθήνα 1939.

14. Στοιχεία για τό έργο του Ταμείου περιέχονται στο φυλλάδιο: *Τό έργον του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων εις γενικάς γραμμάς*, 'Αθήνα 1925, ενώ για τις προσπάθειες περίθαλψης του προσφυγικού πληθυσμού ενδιαφέρουσες πληροφορίες περιέχονται στο βιβλίο της 'Αμερικανίδας γιατρού Ε. D. Levejoy, *Certain Samaritans*, Νέα 'Υόρκη 1933 όπως και τό: Ξενοφών Πανταζίδης, *'Η Ιστορία του 'Ελληνικού 'Ερυθρού Σταυρού*, 'Αθήνα 1987, σσ. 171-219.

15. Για τό δάνειο και τη χρηματοδότηση από τό έξωτερικό βλ. André Rodocanachi, *Les finances de la Grèce et l' établissement des réfugiés*, Παρίσι 1934· 'Αρ. Τούντα-Φεργάδη, *Τό προσφυγικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη 1986.

16. Société des Nations, *L' établissement des réfugiés en Grèce*, Γενεύη 1926. Τό βιβλίο εκδόθηκε και στά άγγλικά με τόν τίτλο: *Greek Refugee Settlement*.

17. Χαρακτηριστική για την έθνολογική αναμόρφωση της Μακεδονίας είναι μιá άλλη έκδοση της Ε.Α.Π.: *Πίναξ μετονομασιών προσφυγικών συνοικισμών Μακεδονίας*, [Θεσσαλονίκη 1926].

18. 'Αντίστοιχα: *I was Sent to Athens*, Νέα 'Υόρκη 1929· *Greece and Greek Refugees*, Λονδίνο 1931· *Came over into Macedonia*, New Brunswick 1943. Νά σημειώσουμε έδώ δύο άκόμη ξενόγλωσσα έργα σχετικά με την έγκατάσταση τών προσφύγων: Simpson John Hope, *The Refugee Problem*, 'Οξφόρδη 1939 (περιλαμβάνει έρευνα του Royal Institute for International

Σημαντικός επίσης ήταν ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι τράπεζες, ιδιαίτερα μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π. το 1930. Ειδικά η 'Εθνική Τράπεζα έμφανίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 1920 ως τρίτος οργανισμός πλάι στην Ε.Α.Π. και το 'Υπουργείο Προνοίας, καθώς αναλαμβάνει τη διαχείριση των ανταλλαξίμων μουσουλμανικών κτημάτων και διευθύνει ουσιαστικά την επιχείρηση της μερικής αποζημίωσης των «ανταλλαξίμων»¹⁹. Το όνειρο της πλήρους αποζημίωσης, όπως όριζε η σύμβαση της Λωζάνης, έσβυσε με την υπογραφή του 'Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας και της οικονομικής συμφωνίας της 'Αγκυρας (10-6-1930), η οποία προέβλεπε τον συμψηφισμό των εκατέρωθεν εγκαταληφθεισών περιουσιών. Με τη συμφωνία αυτή η πολλαπλάσια ελληνική περιουσία εξισώθηκε με την αντίστοιχη μουσουλμανική, σκορπώντας δυσарέσκεια στον προσφυγικό κόσμο²⁰.

Την αποκατάσταση των προσφύγων, είτε αυτή χαρακτηρίζεται αγροτική είτε αστική, πραγματεύονται αρκετά συγγράμματα, που εκδίδονται κυρίως την πρώτη δεκαετία μετά την καταστροφή. Στα βιβλία αυτά περιέχονται σέ έκταση νομικές διατάξεις, στατιστικά και οικονομικά στοιχεία, γεγονός που τους προσδίδει έναν «τεχνικό» χαρακτήρα. Συγγραφείς των περισσότερων είναι άνθρωποι κατά τεκμήριο άρμόδιοι να καταγράφουν την επίσημη τουλάχιστον άποψη για το έργο της αποκατάστασης, όπως ο επιθεωρητής της 'Ανταλλαγής 'Αθανάσιος Πρωτονοτάριος, ο υποδιοικητής της Τράπεζας της 'Ελλάδος Ε. Τσουδερός, ο τμηματάρχης της 'Αγροτικής Τράπεζας Μιχαήλ Νοταράς και άλλοι²¹.

Χρήσιμες πηγές για τη διεξοδική έρευνα είναι τα διάφορα νομοθετήματα

Affairs 1937-1938) και E. G. Mears, *Greece Today. The Aftermath of the Refugee Impact*, Stanford 1929.

19. Στοιχεία για τη δραστηριότητα των τραπεζών σχετικά με την εγκατάσταση των προσφύγων υπάρχουν στο πρόσφατο έργο της Μαργαρίτας Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην 'Ελλάδα του μεσοπολέμου*, 'Αθήνα 1990, σσ. 287-339. Ειδικά για το ρόλο της Ε.Τ.Ε., βλ. 'Αριστοτέλης Τζαννέτος, *Τα προσφυγικά λείψανα και η 'Εθνική Τράπεζα της 'Ελλάδος 1923-1926*, Θεσσαλονίκη 1923-1926 και Μαργαρίτα Δρίτσα, «'Εθνική Τράπεζα και πρόσφυγες», *Τα 'Ιστορικά*, τ. 4 (1985), σσ. 313-326.

20. Για το θέμα βλ.: 'Ελευθέριος Βενιζέλος, *'Ελληνοτουρκική συμφωνία και αι πρόσφυγες και αποζημιώσεις*, 'Αθήνα 1930· 'Αρ. Μηλιαρέσης, *Αι ελληνοτουρκικές σχέσεις κατά την τελευταίαν δεκαετίαν. 'Η εκκαθάρισις των εκ της ανταλλαγής των πληθυσμών προκυψασών διαφορών μεταξύ 'Ελλάδος και Τουρκίας*, 'Αθήνα 1932· 'Ιφιγένεια 'Αναστασιάδου, «'Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930» στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, 'Αθήνα 1980. Βλ. επίσης τα έργα που αναφέρονται στη σημ. 12.

21. 'Αθαν. Πρωτονοτάριος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από 'Ιστορικής, νομικής και κρατικής άποψως*, 'Αθήνα 1929· 'Αθαν. Πετσάλης, *'Η δημοσιονομική αντιμετώπισις του προσφυγικού ζητήματος*, 'Αθήνα 1930· Ε. Τσουδερός, *'Η αποζημίωσις των ανταλλαξίμων*, 'Αθήνα 1927· Μ. Γερακάρης, *'Η πληρωμή των χρεών των αγροτών προσφύγων προς την Ε.Α.Π.*, 'Αθήνα 1926· Μιχ. Νοταράς, *'Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*, (πρόλ. 'Αλ. Παπαναστασίου), 'Αθήνα 1934.

(νόμοι, διατάγματα, κανονισμοί κτλ.), επίσημα κείμενα και εκθέσεις που σχετίζονται με το προσφυγικό ζήτημα²², τὰ καταστατικά και οί εκδόσεις σωματείων, οργανώσεων ή και κομμάτων που οί πρόσφυγες ίδρυσαν για να υπερασπίσουν τὰ συμφέροντά τους²³, τὰ ἄρθρα σέ ἐφημερίδες, περιοδικά, ἡμερολόγια, ἐγκυκλοπαίδειες²⁴ και βεβαίως τὰ κρατικά και ἰδιωτικά ἀρχεῖα²⁵. Ἐπίσης στοιχεῖα μπορεῖ νὰ ἀντλήσει ὁ ἐρευνητής ἀπό τίς συγγραφές που ἐξιστοροῦν (με κείμενα ή φωτογραφίες) τὴ δημιουργία και τὴν ἐξέλιξη τῶν προσφυγικῶν οἰκισμῶν²⁶. Ἀπόπειρα ἀπεικόνισης τῆς ἐγκατάστασης τῶν προσφύγων σέ μερικὲς περιοχές τῆς χώρας στὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου και στὴ δεκαετία τοῦ 1950 ἀποτελεῖ τὸ λεύκωμα που ἐξέδωσε τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν και τὸ Ἴδρυμα Ἀναστασίου Γ. Λεβέντη με τίτλο *Προσφυγικὴ Ἑλλάδα*²⁷.

Λίγο διάστημα μετὰ τὴν καταστροφή οί συγγραφεῖς ἀρχίζουν νὰ ἐπισημαίνουν τίς εὐεργετικὲς γιὰ τὴ χώρα ἐπιδράσεις τῆς προσφυγικῆς εἰσροῆς.

22. Ἀνάμεσα σέ ἄλλα: Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, *Συλλογὴ νόμων ἀφορώντων τὴν Ε.Α.Π.*, Ἀθήνα 1926· Ὑπουργεῖον Ὑγιεινῆς - Προνοίας - Ἀντιλήψεως, *Διατάξεις ἀφορῶσαι τὴν πρόνοιαν καὶ ἀστικήν ἐγκατάστασιν προσφύγων*, (ἐπιμ. Κ. Καρυώτης), Ἀθήνα 1926· Β' Παμπροσφυγικὸν Συνέδριον τῶν Δικαιούχων Ἀνταλλαξίμων, Ἀθήνα 1926· Ὑπουργεῖον Κοινωνικῆς Προνοίας, *Νομοθεσία καὶ γενικαὶ ἐγκύκλιοι περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν ἀσπῶν προσφύγων*, Ἀθήνα 1953· Ἐπίσημα πρακτικά τῆς ἐπὶ τῶν προσφυγικῶν ζητημάτων ἐπιτροπῆς τῆς Δ' Συντακτικῆς Συνελεύσεως, Ἀθήνα 1926· Ἐκθεσις κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς ἐλέγχου Ταμείου Περιβάλλουσας Προσφύγων, Ἀθήνα 1925· Ἐκθεσις πεπραγμένων Ταμείου Ἀνταλλαξίμων Κοινοτικῶν καὶ Κοινωφελῶν Περιουσιῶν 1929-1937, Ἀθήνα 1937.

23. Ἀνάμεσα σέ ἄλλα: Κοινωνία τῶν Προσφύγων, *Καταστατικόν*, Ἀθήνα 1925· Κοινὴ Ἀλυστρώτων καὶ Προσφύγων Ἐπιτροπεῖα, *Ὄργανισμός*, Ἀθήνα 1926· Ἐθνικὸν Προσφυγικὸν Κόμμα, *Τὰ προσφυγικά δίκαια καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ κόμματος*, Ἀθήνα 1932· Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ Προσφύγων, *Τὸ προσφυγικὸν ζήτημα κατὰ τὴν παροῦσαν φάσιν*, Ἀθήνα 1957.

24. Γιὰ μιὰ περικερτικὴ συναγωγή ἄρθρων, βλ. Π. Χατζημωσῆς, *Βιβλιογραφία 1919-1978*, σσ. 201-289.

25. Γιὰ παράδειγμα: Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν, Τμήμα: Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, Σειρές: Κοινωνία τῶν Ἑθνῶν 1920-1932, Κεντρικὴ Ὑπηρεσία 1921-1924 καὶ 1924-1926· Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀρχεῖο Βενιζέλου· Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, Ἀρχεῖο Α. Α. Πάλλη· Ἀρχεῖο Προφορικῆς Παράδοσης Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν (Ἐξοδος, Ἐγκατάσταση). Ἐπίσης τὸ Ἀρχεῖο τῆς Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν στὴ Γενεὺς καὶ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Henry Morgenthau στὴ Νέα Ὑόρκη καὶ τὴν Οὐάσιγκτον.

26. Γιὰ παράδειγμα: Δημήτρης Λιάτσος, *Κοκκινιά. Ἐνα ὄνομα, μιὰ πολιτεία*, Νίκαια 1960· *60χρονα Νέας Σμύρνης 1929-1989*, Ἀθήνα 1990· Χάρης Κουτελάκης καὶ Ἀμάντα Φώσκολου, *Πειραιὰς καὶ συνοικισμοί: Μαρτυρίες καὶ γεγονότα ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα μέχρι σήμερα*, Ἀθήνα 1991· Λευτέρης Μαρνέλλης, *Στὰ προσφυγικά τῆς Πάτρας τὴ δεκαετία τοῦ '40*, Πάτρα 1993.

27. Γιώργος Γιαννακόπουλος, *Προσφυγικὴ Ἑλλάδα: Φωτογραφίες ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν = Refugee Greece: Photographs from the Archive of the Centre for Asia Minor Studies*, (πρόλ. Πασχάλης Κιτρομυλίδης), Ἀθήνα 1992. Τὸ λεύκωμα, τὸ ὁποῖο πλουτίζεται με συναφεῖς μαρτυρίες ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Προφορικῆς Παράδοσης τοῦ Κ.Μ.Σ., δὲν ἔχει ἀξιώσεις ἐξαντλητικῆς κάλυψης τοῦ θέματος ἀφοῦ στόχος τῆς ἐκδόσεώς του ἦταν νὰ προσφερθεῖ μιὰ χαρτογράφηση τῆς ἐρευνας τοῦ Κέντρου στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο.

Για το θέμα αυτό (άλλα και για το προσφυγικό ζήτημα συνολικά) σημείο αναφοράς αποτελεί το σημαντικότερο πόνημα του 'Αριστοτέλη Αιγίδη, *'Η Ελλάδα χωρίς τους πρόσφυγας*, 'Αθήνα 1934. Χρήσιμες συνεισφορές στο ίδιο θέμα, βασισμένες εν πολλοίς στο προηγούμενο έργο, είναι δύο μεταγενέστερες εκδόσεις: το βιβλίο του Γιώργου Λαμνίδη, *Οί πρόσφυγες τοῦ 1922*²⁸, και το αφιέρωμα του περιοδικού *Οικονομικός Ταχυδρόμος*²⁹, στο οποίο συγκεντρώνονται άρθρα από έγκυρους μελετητές του προσφυγικού ζητήματος που επισημαίνουν την πολύμορφη προσφορά των προσφύγων.

Το έργο των Μ. Μαραβελάκη - Α. Βακαλόπουλου, *Αί προσφυγικαί εγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1955, είναι ο προπομπός μιάς σειράς νεότερων μελετών (στην πλειοψηφία τους είναι διδακτορικές διατριβές) που εξετάζουν τις πολύμορφες επιπτώσεις που είχε ή προσφυγική εγκατάσταση σέ ένα συγκεκριμένο τόπο³⁰. Οί περισσότερες από αυτές εξετάζουν τις σημαντικότερες κοινωνικές συνέπειες, συνήθως σέ συνάρτηση με το κεφαλαιώδες ζήτημα τῆς κατοικίας³¹. Όπως ἀναφέρεται στήν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου τῶν Μαραβελάκη-Βακαλόπουλου, σκοπός τῆς συγγραφῆς τοῦ ὑπῆρξε ἡ διερεύνηση τῆς «συνθέσεως τῶν ἀγροτικῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τοὺς τόπους προελεύσεώς τῶν [καί] ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν τόπων αὐτῶν...». Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι τὸ θέμα τῆς ἐμφύτευσης στήν Ἑλλάδα πληθυσμῶν ἀπὸ συγκεκριμένους μικρασιατικούς οἰκισμοὺς (ποὺ ἐνδεχομένως εἶχαν κάποιες ἰδιαιτερότητες) δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἐπαρκῶς³². Πάντως σὲ πολλές μονογραφίες ποὺ

28. Γιώργος Λαμνίδης, *Οί πρόσφυγες τοῦ 1922: Ἐξήντα χρόνια συμβολῆ στήν οἰκονομική καί πνευματική ἀνάπτυξη τοῦ τόπου*, Ἀθήνα 1982 [2η ἐκδ. τὸ 1989]. Στὸ βιβλίο περιγράφεται καί ἡ ἐξέλιξη τοῦ ζητήματος τῆς ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων ἕως τῆς μέρες μας. Στοιχεῖα γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ὑπάρχουν καί στὸ βιβλίο τοῦ Ἰσαάκ Λαυρεντίδη, *Πρόσφυγες ἐξ ἀνταλλαγῆς καί ἀνταλλάξιμος περιουσία*, Ἀθήνα 1975.

29. Οί πρόσφυγες στήν Ἑλλάδα: Πενήντα χρόνια προσφοράς ποὺ ἄλλαξε τὴ χώρα, 'Ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, ἀρ. φύλλου 992. Εἰδικὸ ἀφιέρωμα 31 (26-4-1973).

30. Ἑνδεικτικά: Renée Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, 'Οξφόρδη 1989· Eva Sandis, *Refugees and Economic Migrants in Greater Athens*, Ἀθήνα 1973· Michel Spyrou, *The Anatolian Greeks in Thessaloniki: Patterns of Settlement and Housing and Social Characteristics*, Eugene 1983· Veroniki Dalakouras, *L'installation et le rôle géo-économique des réfugiés d'Asie Mineure dans la campagne grecque. Le cas de la Macédoine*, 3 τ., 1984 (διδακτορική διατριβὴ στὸ πανεπιστήμιο Paul Valéry, δακτύλ.)· Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις τῆς σιωπῆς: Ἑργατικὸς οἰκισμὸς τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ 1909-1940*, σσ. 151-247.

31. Στὸ θέμα αὐτὸ ἐπικεντρώνονται: τὸ βιβλίο τῆς Λίζας Μιχελῆ, *Προσφύγων βίος καί πολιτισμός: Ἀπὸ τίς πόλεις τῆς Ἑλλάσσονος Ἀσίας στὰ τοπία τῆς παράγκας καὶ τοῦ πισσόχαρτου*, Ἀθήνα 1992, ἡ ἐργασία τῆς Anne Solomos Terinian, *Incidences sociales et urbaines de l'arrivée des réfugiés de l'Asie Mineure*, Paris 1975 (maîtrise στὸ πανεπιστήμιο Paris III. Πολυγ.), ἀλλὰ καί τὸ βιβλίο τῆς Βίκας Γκιζελῆ στὸ ὁποῖο γίνεται μνεῖα παρακάτω.

32. Ἀπόπειρες τέτοιαι προσέγγισης εἶναι: τὸ βιβλίο τοῦ St. Salamone, *Ὁ διωγμός: Ἡ*

περιγράφουν μικρασιατικούς οικισμούς υπάρχουν πληροφορίες για την εγκατάσταση των κατοίκων τους στην Ελλάδα³³.

Ο ξεριζωμός ενός τόσο μεγάλου τμήματος του ελληνισμού και η εγκατάστασή του εντός των ορίων του ελληνικού κράτους αποτέλεσε μείζον γεγονός για την ελληνική ιστοριογραφία του μεσοπολέμου. Έτσι εκτενείς αναφορές για τα γεγονότα αυτά υπάρχουν σε πολλά γενικότερα έργα που αφορούν στην πολιτική ιστορία της περιόδου ή σε πιο ειδικά θέματα πολιτικής και κοινωνικής ανάλυσης³⁴. Ιδιαίτερη μνεία οφείλουμε σε δύο έργα εξαιρετικά χρήσιμα για τη διερεύνηση του προσφυγικού ζητήματος. Πρόκειται για τα βιβλία της Βίκας Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1984 και του Γιώργου Μαυρογορδάτου, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley 1983.

Παρόλο που έδω ξετάζουμε το προσφυγικό ζήτημα του 1922, είναι απαραίτητο να γίνει μια σύντομη αναφορά στους πρώτους μετανάστες από την τέως Σοβιετική Ένωση, που άρχισαν να εγκαθίστανται στην Ελλάδα από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Οί πρόσφυγες αυτοί αποτελούν στην ουσία μικρασιατικό πληθυσμό και η διερεύνηση των συνθηκών ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία έχει ιδιαίτερη σημασία³⁵.

Για το θέμα της παρουσίας των προσφύγων στην Ελλάδα, που είχε κάπως παραμεληθεί από την μικρασιολογική έρευνα, παρατηρείται τελευταία αυξανόμενο ενδιαφέρον. Το θέμα αυτό, απαλλαγμένο πλέον από τις σκοπιμότητες της αντίθεσης γηγενών και προσφύγων, εξετάζεται με αυστηρά επιστημονικά κριτήρια και άσφαλως σημαντική συμβολή προς την κατεύθυνση

δημιουργία μιάς νησιώτικης ελληνικής κοινότητας και η προσφυγική της κληρονομιά, Αθήνα 1989 και η εργασία της Γλυκερίας Μελίδου-Κεφαλά, *Πρόσφυγες από τη Σίλλα Ίκονιου: Η προσαρμογή ενός πληθυσμού εμπόρων στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987 (μεταπτυχιακή εργασία στο μάθημα της Λαογραφίας, Φιλοσοφική σχολή Α.Π.Θ. Δακτυλ.). Στην κατηγορία αυτή μπορεί ίσως να ενταχθεί και το δίτομο έργο του Παναγιώτη Τανιμανίδη, *Ποντιακοί οικισμοί στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1988-1992.

33. Για παράδειγμα: Έλενη Καρατζά, *Ο τελευταίος ελληνισμός της περιφέρειας Άκσεράϊ-Γκέλβερι (Καρβάλης)*, Αθήνα 1985, σσ. 316-337· Θανάσης Κωστάκης, *Η Άνακού*, Αθήνα 1963, σσ. 413-429· Παναγιώτης Τανιμανίδης, *Από τον ελληνισμό του Πόντου. Η Ήμερα*, Θεσσαλονίκη 1988.

34. Ανάμεσα σε άλλα: Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων 1923-1940*, 2 τ., Αθήνα 1955· Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988· Ηλίας Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964: Η έκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, Αθήνα 1985· Α. P. Alexander, *Greek Industrialists*, Αθήνα 1964.

35. Για το θέμα βλ.: Κούλα Κασιμάτη κ.ά., *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα 1992· Ισαάκ Λαυρεντίδης, *Οί εκ Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες ποντιακής καταγωγής και τὰ εκ της συνθήκης της Λωζάνης δικαιώματά των*, Αθήνα 1986.

αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ ὕλικὸ πὺν δημοσιεύεται στὸν παρόντα τόμο τοῦ *Δελτίου*. Ἀναμφίβολα τὸ θεμελιῶδες γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν πορεία τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας γεγονὸς τῆς ἐγκατάστασης καὶ κοινωνικῆς ἔνταξης τῶν μι-κρασιατῶν προσφύγων προσφέρει εὐρύτατο πεδίο μελέτης καὶ ἀποτελεῖ το-μέα ἀναμφισβήτητης ἱστορικῆς σπουδαιότητος.